

Umida Ibragimova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Sahna nutqi" kafedrası
san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
E-mail: ibragimovaumida@010gmail.com
ORCID: 0009-0006-7326-7031*

“NODIRABEGIM” SPEKTAKLIDA SAHNA NUTQINING BADIY-IFODAVIY XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Maqolada Muqimiy nomidagi O'zbekiston davlat musiqali akademik teatri sahnasida sahnalashtirilgan “Nodirabegim” spektaklida sahna nutqining badiy-ifodaviy xususiyatlari tahlil qilinadi. Spektaklda tarixiy voqealar, milliy ruh va qahramonlarning ichki kechinmalarini ifodalashda aktyor sahna nutqining o'rni va ahamiyati ochib beriladi. Sahna nutqining intonatsion, emotsional, mantiqiy va tempo-ritmik xususiyatlari, so'z va iboralarning badiiy ta'sirchanligi hamda ularning obraz yaratish jarayonidagi ahamiyatiga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, aktyor ijrosida ovoz, talaffuz, urg'u, pauza va intonatsiya kabi ifodaviy vositalarning uyg'un qo'llanilishi spektaklning milliy-badiiy mazmunini ochishda muhim omil ekanligi asoslanadi.*

***Kalit so'zlar:** tarixiy, musiqali, sahna nutqi, badiy-ifodaviy xususiyatlar, aktyor, mahorat, intonatsiya, pauza, mantiqiy urg'u, tempo-ritm.*

ХУДОЖЕСТВЕННО-ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СЦЕНИЧЕСКОЙ РЕЧИ В СПЕКТАКЛЕ «НОДИРАБЕГИМ»

***Аннотация.** В статье анализируются художественно-выразительные особенности сценической речи в спектакле «Нодирабегим», поставленном на сцене Государственного музыкального академического театра Узбекистана имени Мукуми. Особое внимание уделяется роли и значению сценической речи актёра в раскрытии исторических событий, национального духа произведения и внутреннего мира персонажей. Рассматриваются интонационные, эмоциональные, логические и темпо-ритмические особенности сценической речи, художественная выразительность слова и её*

значение в процессе создания сценического образа. Обосновывается, что органичное использование таких выразительных средств, как голос, дикция, логическое ударение, пауза и интонация, способствует более глубокому раскрытию художественного содержания и национального своеобразия спектакля.

Ключевые слова: историческая, музыкальная, сценическая речь, художественно-выразительные особенности, актёрское мастерство, интонация, пауза, логическое ударение, темпо-ритм.

ARTISTIC AND EXPRESSIVE FEATURES OF STAGE SPEECH IN THE PLAY "NODIRABEGIM"

Abstract. *This article analyzes the artistic and expressive features of stage speech in the performance "Nodirabegim", staged at the Mukimi State Academic Musical Theatre of Uzbekistan. Particular attention is paid to the role and significance of the actor's stage speech in revealing historical events, the national spirit of the work, and the inner experiences of the characters. The study examines the intonational, emotional, logical, and tempo-rhythmic characteristics of stage speech, as well as the artistic expressiveness of words and their role in creating a stage image. The article emphasizes that the harmonious use of expressive means such as voice, diction, logical stress, pause, and intonation contributes to a deeper revelation of the artistic content and national character of the performance.*

Keywords: *historical, musical, stage speech, artistic and expressive features, acting skills, intonation, pause, logical stress, tempo-rhythm, national spirit.*

Tarixiy drama jamiyat hayotidagi tub o'zgarishlar va burilish nuqtalariga munosabat bildira olishi, ijtimoiy jarayonlarga ziyoli nuqtayi nazarini yetkazishda samarali vosita bo'lganligi tufayli ko'pincha kuchli qarshilikka duch kelgan. Tarixiy mavzudagi musiqali dramalar ham teatr san'ati rivojining deyarli barcha bosqichlarida alohida ahamiyat kasb etib, rejissura va aktyor ijodidagi muhim estetik tamoyillarni o'zida mujassamlashtiruvchi hodisa sifatida namoyon bo'lgan. Biroq

tarixiy mavzuli spektakllarning taraqqiyot qonuniyatlari va sahnaviy talqin usullari borasida maxsus olib borilgan ilmiy tadqiqotlar hali ham yetarli darajada emas. Aynan shu jihatdan mazkur ilmiy ish o'zining dolzarbligi va zaruratini yana bir karra isbotlaydi.

Tarixiy dramalar har tomonlama murakkab va ko'p qatlamli tuzilishga egaligi bilan qimmatli hisoblanadi. Sahna asarining bosh vazifasi tarixiy voqealarni shunchaki aks ettirish emas, balki ularga zamonamizning ilg'or talablari asosida yondashib, bugungi dolzarb muammolarni bartaraf etishga ko'mak beradigan g'oyalar va yechimlar topishga intilishdir. Bundan tashqari, tarixiy mavzudagi spektakllar o'tmishdagi muhim voqealarni qayta jonlantirib, tarixiy jarayonni harakatga keltiruvchi ichki kuchlarni sahna orqali gavdalandiradi.

Muqimiy nomidagi O'zbekiston davlat musiqali akademik teatri sahnasida mustaqillik yillarida "Nodirabegim" (T.To'la asari, F.Olimov musiqasi), tarixiy mavzudagi asari muvaffaqiyatli sahnalashtirildi. Milliy ruhda yaratilgan ushbu sahna asari teatrning haqiqiy tomoshabinlari uchun chin ma'noda sovg'aga aylandi. Mazkur spektaklda milliy ruh va kechinmalarni chuqur his ettiradigan musiqiy chiqishlar hamda aktyor mahoratidagi yutuqlar alohida ahamiyatga ega. Shuningdek, ushbu asarda tarixiy shaxslar, davr g'oyasini o'z hayoti va faoliyati bilan yorqin namoyon qilgan ulug' siymolar, davlat arboblari hamda sarkardalarning taqdiri va xizmatlari badiiy ifodasini topdi.

1992-yil sentyabr oyida musiqali teatrda rejissyor Bahodir Yo'ldoshevning Turob To'la asari, Farhod Olimov musiqasi bilan sahnalashtirgan "Nodirabegim" spektakli aktyorlar jamoasining hamfirkligi, tajribasi, iqtidori va mehnati natijasida badiiy yaxlitlik kasb etdi.

Dramaturg T.To'la sahna asari tiliga nihoyatda jiddiy e'tibor beradi. Uning asaridagi tilning badiiyligi va boyligi tomoshabinni hayratga soladi. Muallif asarni musiqiyligiga ahamiyat qaratib, she'riyatning barmoq va erkin vaznlaridan, aruz vaznining g'azallaridan o'rinli foydalangan. "T.To'la aruz vazni g'azal o'qish texnikasini mukammal bilar edi. U repetitsiyalarni birortasini qoldirmasdan kelar,

aktyorlarning nutqida asar tilining qanday jaranglanishini kuzatar, tinglab o'tirar edi. Kezi kelsa, nutqdagi noto'g'ri talaffuzga e'tiroz ham bildirib turar edi" [1, 68-b]. Rejissyor tarixiy asarlardagi til masalasiga ehtiyotkorlik bilan yondashishi zarurligini, ayniqsa g'azal o'qiydigan aktrisalarga tushuntirishni va nutqi ustida alohida ishlashni o'z zimmasiga olgan.

Spektaklda Nodira rolini O'zbekiston xalq artisti Zulayho Boyxonova, Amir Nasrullo rolini Rustam Ma'diyev ijro etadi. Nodira va Amir Nasrullo bu aktyorlarning tandemi ikki tarixiy shaxs to'qnashuvini kuchli temperament va asosli xatti-harakat bilan ko'rsatib berdi. Xususan, Rustam Ma'diyev ijrosida Amir Nasrullo qattiqqo'l amir, qat'iyatli, bir so'zli, cho'rtkesar yetakchi sifatida gavdalangan.

Rustam Ma'diyevning ijodiy yutug'i aktyorning nutqidagi o'ziga xoslik, jarangliligida. Aktyorning kamdan-kam ijodkorlarga nasib qilinuvchi hissiyot, temperament, nutqida musiqiylik mavjud edi. Rustam Ma'diyevning birgina "Nodirabegimmm", deya partnyoriga murojaatining o'zida qancha ma'no yuklangan. U unli tovushlarni keng gapirar, undoshlarni cho'ziqligiga e'tibor qaratib ishlardi. Bugungi kunda yosh aktyorlar mana shunday ijro qilsa tomoshabin qabul qilmaydi, ammo Rustam Ma'diyev o'z nutqini tahlil qila oladigan san'atkor bo'lgani bois uning ijrosida har qanday so'z, jumla bejiz ishlatilmagani ma'lum bo'ladi.

Spektaklda asosiy kuchni Nodirabegim – O'zbekiston xalq artisti Z.Boyxonova hamda Amir Nasrullo – R.Ma'diyev ushlab turadi. Z.Boyxonova va Rustam Ma'diyev ijrosidagi ariyalar mukammal, orkestr bilan ishlashda qiyinchiliklar tug'ilmagan. Spektaklning eng ta'sirli sahnalaridan biri Amir Nasrullo – R.Ma'diyevning huzuriga Nodirabegim – Z.Boyxonovaning kelishi va u yerda Haqqulni uchratishi. Ushbu ko'rinish spektaklning final sahnasi hisoblanadi.

Amir:

Nodirai davron, Momoi Farg'ona!

Ajabo, qanday tashrif buyurdilar?

Shuncha soqchilar,

Alp navkarlar bilan o'rab olingan,

Amir ol muslimin qarorgohiga. Ayni sahnada Rustam Ma'diyev nutqida kesatiq aralash mamnunlik seziladi. Aktyorning ravon nutqi, har bir jumlani aniq va ishonch bilan ifoda etishi orqali nutqda tabiiylik yetakchilik qiladi.

Ushbu sahnada qahramonlarning xarakter qirralari ochilgan, nutqda tag ma'noni anglagan holda ijro etilgan. Rustam Madiyev va Zulayho Boyxonova tomonidan nutqiy hamda plastik jihatdan yaxlit va tugal tarzda yaratilgan ushbu sahna spektaklning cho'qqi nuqtasini tashkil etadi. Z.Boyxonova Nodirabegim timsolini davlat va jamoat arbobi sifatida ishonchli va to'laqonli qilib sahnada gavdalanitira olgan. Aktrisa talqinida Nodirai Davron har qanday vaziyatda ham xalq tomonida turuvchi hokima qiyofasida namoyon bo'lgan. Z.Boyxonova xalqini doimo himoya qilishga intiluvchi, nochor ahvolga tushgan yurtdoshlari uchun nolafig'on chekayotgan malikani ishonarli tarzda sahnaga olib chiqqan.

Spektaklda Zulayho Boyxonova ijrosidagi "Ehtiyoj", "Tushimda ko'rsam edi" ariyalari orqali Nodirabegimning dard-u dunyosi to'la ochib berilgan. Z.Boyxonova talqinida Nodirabegim har tomonlama kamolga yetgan nutqda ham, ijroda ham, maromida ishlangan obraz sifatida namoyon bo'ladi.

Nodira g'azallarining ko'pchiligi muhabbat mavzusida yozilgan. Bunday g'azallar asar tilining boy va betakror bo'lishiga xizmat qiladi. Z.Boyxonova tarixiy shaxs obrazini yaratar ekan, spektaklning boshidan to oxirigacha obrazning nutqiy xarakteri masalasiga ehtiyotkorlik bilan yondoshganligini kuzatish mumkin. Spektaklning to'rtinchi sahnasida ikki zukko, bilimdon, yurtni boshqarishda o'ta tajribali insonlar kurashadilar. Amir Nasrullo Nodiraning iltimosini qabul qilmaydi. Nodirabegim – Z.Boyxonova bu to'qnashuvda Nodiraning haqiqiy shoiraligiga urg'u beradi [2].

Spektakl Buxoro Amiri tomonidan Qo'qonning uch oylik qamalda qolgan paytida xalq boshiga tushgan kunlarni mungli, shu bilan birga qo'rqinchli kuy bilan ko'rsatadi. Xonlikdagi ichki nizolar, saroydagi barcha a'yonlarning qatl etilishi, Nodirabegimning Haqqul – F.Ahmedov xiyonatidan qisman bo'lsa-da xabardor

bo'lishi barcha bu voqealar asarning dramatik kuchini yanada oshiradi. Nodirabegim Hoji Farrux – M.Otajonov va Qora Mirza – A.Salimovga murojaat etib, Madalixon – H.To'xtayevdan yordam so'rashini va xalqni dushman hujumidan asrashga ko'mak berishini iltimos qiladi. Madalixon – H.To'xtayev bu voqeadan ogoh bo'lib, o'z onasini xoinlikda qoralaydi. Haqqul – F.Ahmedov esa kanizak – G.Mirzajonova bilan ittifoq tuzib, amirga qal'a darvozalarini ochib beradi.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, sahna asarida Qora Mirza – A.Salimov, Hoji Farrux – M.Otajonov, Madalixon – X.To'xtayev va kanizak – G.Mirzajonova obrazlariga bag'ishlab yozilgan ariyalar qahramonlar xarakterini ochilishiga katta xizmat qilgan. ommaviy sahnalardagi ko'p ovozli xor ham asar tarkibiga mos tushgan. Xorning goh mungli, goh jo'shqin ohangdagi qo'shiqlari spektaklga o'zgi xos ruh bergan. Spektakl voqealar rivojida katta ommaviy sahnalar bo'lmasa-da, musiqali spektaklning g'oyasi aktyorlar nutqidagi musiqiylik, ariyalarning yorqin va xalqonaligi, xorning ijro kuchi orqali namoyon bo'ladi.

Spektaklning asosiy g'oyasi shundan iboratki, Nodirabegim – Z.Boyxonova har qanday vaziyatda ham xalq dardi bilan yashaydi va uni xo'rlashga yo'l qo'ymaydi. Nodirabegim – Z.Boyxonova tarixiy siymo, yirik shoira va noyob iste'dod egasi; u shu bilan birga malika va farzandlariga mehr-muhabbat ulashgan ona sifatida ham namoyon bo'ladi – spektaklda bu xarakter qirralari har tomonlama ochib beriladi. Biroq asosiy e'tibor uning jamoat arbobi sifatidagi faoliyatiga yo'naltiriladi. Shoira Nodirabegim – Z.Boyxonova og'ir va mushkul ahvolga tushgan xalq iztirobini o'z dardi sifatida his qilib yashaydi. Asosiy to'qnashuv Nodirabegim va o'g'li Madalixon – H.To'xtayev, Z.Boyxonova va Amir Nasrullo – R.Madiyev o'rtasida kechadi. Bundan tashqari, berilgan shart-sharoit va bosh harakat o'rtasida ham ziddiyat seziladi, ya'ni qamal ostidagi qal'ani himoya qilishga intilish va unga zid ravishda qal'ani zabt etishga urinish. Aynan mana shu ikki qarama-qarshi kuchning to'qnashuvi asarning barcha ko'rinishlaridagi dramatik ziddiyat rivojiga muhim hissa qo'shadi [3].

Spektaklda qo'llanilgan barcha badiiy ifoda vositalari – sahna bezaklari, liboslar, xor ijrosi, musiqa va ariyalar asarning yaxlitligi va mukammalligiga xizmat qiladi. Rol ijrosi jarayonida spektakldagi ayrim kamchiliklar ko'zga tashlanmagan bo'lishi mumkin, biroq shunga qaramasdan ish davomida nutq va til bilan bog'liq ba'zi muammolar sezildi. Yuqorida qayd etilganidek, asar she'riy-dramatik doston bo'lib, barcha dialog va monologlar nazmiy uslubda yaratilgan. Shu sababli matn matbuotni puxta o'zlashtirish ancha vaqt va mehnat talab etadi.

Lekin Z.Boyxonova tomonidan ijro etilgan ariyalar, monologlar katta tayyorgarlik, kuch va tajribadan foydalanilgan holda taqdim etilgan. Shuning uchun ham ijroda mukammallik sezilib turadi. Monologlar va musiqali monolog-ariyalar qahramonning ichki dunyosini ta'sirli ochishga yordam beradi, ular qalbining chuqur tomonlariga diqqat qilishga majbur etadi, his-tuyg'ularining rivojlanishiga turtki beradi. Qahramonning monoglari sahna asarining qalbi, uning yuqori cho'qqisidir. Ushbu monologda aktrisa qahramoning fikr va tuyg'ularini, ongida, qalbida kechayotgan tug'yonni his qilishda, uni tasavvur etishga undagan. Monologdan keyin monolog-ariyaga ulanib ketadi.

Nodirabegim ariyasi

Nigori gulbadanimni tushimda ko'rsam edi,
Labi shakar shikanimni tushumda ko'rsam edi,
Ko'z ochmayin g'amida, ro'zg'orim o'tg'uvchidi,
Ki yorim siyn tanimni tushimda ko'rsam edi.

Ushbu ariyadagi ijro orqali Zulayho Boyxonova avvalgi buyuk ijrolarning davomi sifatida tanildi. Holatda, mukammal xatti-harakatda bo'lganligi sabab "tushimda ko'rsam edi..." asarning eng mashhur ariyasiga aylandi. Aynan mana shu ariyada aktrisa so'zdan kuyga, kuydan esa ariyaga o'tish qoidasini to'ppa-to'g'ri ko'rsatib bergan.

Yuzi gulu, qoshi shamshod, ko'zlari nargiz,
Bahori yoz sumanimni tushumda ko'rsam edi.
Labig'a keldi oning vaslini tilab jonim,

Balo o'ti fikanimni tushimda ko'rsam edi.

Avj pardalaridan keyin pauzani ushlaydi, musiqa to'xtaydi...“hamisha bulbuli...” so'zlarni kuyda gapiradi. Shu orqali tomoshabin ta'sirlanadi va qarsak chalib yuboradi.

Hamisha bulbuli tabim fig'onu zor etar,

Ki orazi chamanimni tushimda ko'rsam edi [3].

Zulayho Boyxonova qahramoni ijrosida ko'zlagan aniq maqsadi yo'lida har qanday mushkul holatga tik qarovchi jasur ayol timsolini yaratishga intilgan. Aktrisa talqinida Nodira irodasi mustahkam malika sifatida gavdalanadi. Masalan, qamalda, g'am-tashvishda qolgan xalq timsolida xor mungli kuyga jo'r bo'ladi. Sahnada xalq orasida Nodirabegim – Z.Boyxonova ko'rinadi. Aktrisaning ko'zlari alamli, lekin xalqi ko'z oldida tushkun kayfiyatda ko'rinishni istamaydi. Ayni sahna Zulayho Boyxonovaning ijrodagi topilmasi edi. Aktrisa qahramonidagi alamni kuch bilan yengayotgan qat'iyatli malikani tasvirlaydi. U tushkunlikka berilishga haqqi yo'q.

Aktyor o'z qahramonining ruhiy dunyosiga to'la sho'ng'iy olmasa, nutq bilan sahnaviy holat orasidagi bog'liqlik uziladi. Buning oqibatida ijroda taranglik vujudga keladi; taranglik esa ichki kechinmani chetga surib, aktyorni haqiqiy yashashdan emas, balki shunchaki namoyish qilishdan iborat ijroga mahkum etadi. Bundan tashqari, ariya kuylanar ekan, aktyor orkestr va dirijyorning ritmiga to'liq qaram bo'lib qoladi. Natijada u avanssenaga chiqib, ovozini zalga yo'naltirishga majbur bo'ladi. Ne afsuski, aynan shu zarurat ham tirik kechinma san'atiga jiddiy zarar yetkazadi. Ushbu ariyalarda aktrisa tempo-ritmga ahamiyat bergan holda ijroning cho'qqisini topa olgan. Z.Boyxonova ayni so'zlarni baland, hissiyot bilan, hissiy ovoz bilan, kuyunchak ohangda ijro etdi. Aktrisaning nutqidagi xatti-harakatdan Nodirabegimning tarixda sodir bo'lgan ayanchli qismatini ko'rish, his etish mumkin. Z.Boyxonova monologida o'tmishning achchiq qismatidan noliydi, Umarxondan erta judo bo'lganidan kuyinadi, o'kinadi, afsuslanadi. Ayрилиqning achchiq va ayovsiz azobida qovuriladi. Ma'lumki, “obrazning nutqiy xarakterini jonli va sifatli qilib ijro etish ham emotsional nutq kuchining o'zgarib borishi bilan

bog'liq hodisadir". Ayni fikrni isboti sifatida Z.Boyxonova T.To'la so'zlarini ifodali, ta'sirli va jonli, kechinmaga boy, emotsional tarzda ijro etdi. U muallif istagini o'zining imkoniyati, tajribasi, texnikasi va ijro mahorati, topilmasi bilan boyitgan holda talqin qiladi. Shuningdek, aktrisa T.To'la so'zlarining tag ma'nosini yo'qotib yoki adashtirib qo'ymaslik uchun ularni aniq, burro talaffuz qiladi. Z.Boyxonova talaffuzi chiroyli, rang-barang intonatsiyalarga boy va artikulyatsion harakatlar bilan to'ldirilgan [4]. Spektaklda erishilgan asosiy yutuq bu – aktyorlarning talaffuzi sofligi, so'zlarning aniq, burro ijro etilganligidadir. Dramaturg ushbu asarni mahorat bilan yozgan, asardagi har bir obrazning nutqi, so'zlari, ichki kechinmasi, qahramonlar xarakterini, davr ruhini chuqur, haqqoniy yoritganliklari sababli tomoshabinlar aktyorlar ierosidan qattiq hayajonlanadilar, qalblariga kuchli darajada ta'sir etib, sahnada haqiqiy, haqqoniy hayot o'z aksini topgan. Tomoshabin asarni tomosha qilar ekan tomosha zalida o'tirganliklarini unutadilar, qahramonlarning iztirobi, ichki dunyosidagi kechinmasi, dard-alami bilan yashaydilar, qayg'uradilar.

Xulosa o'rnida, tarixiy shaxs deganda ilm-fanga katta hissa qo'shgan tabiyat va jamiyat sirlarini insonlarga tushuntirgan olimlar, xalqni yaxshilikka, taraqqiyotga, ezgulikka boshlagan hukmdorlar, matonatli lashkarboshilar tushuniladi. Tarixiy shaxs uni badiiy obraz darajasida gavdalandirish uchun uning xarakterli xususiyatlari, o'y-fikrlari, g'oyaviy intilishlari umumlashtirib beriladi. Obraz asosini tashkil etuvchi xarakter esa qahramonning tilida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Xalikulova G. Sahna nutqi fanini o'qitish metodikasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2003. – 68 b.*
2. *Stanislavskiy K. Aktyorning o'z ustida ishlashi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – 470 b.*
3. *Сайфуддинов А. Саҳна нутқи асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 96 б.*
4. *Z.Boyxonova bilan bo'lgan suhbat. – Teatr binosi, 2024 yil.*